

II. POSTSTALINSKÝ OTŘES

SOVĚTSKÝ SVAZ A SOVĚTSKÝ BLOK PO STALINOVĚ SMRTI: JEDNA KRIZE, DVA TRENDY

Vývoj sovětského bloku po roce 1953 lze souhrnně a asi nejvýstižněji označit jako jeho první a komplexní krizi. Tato krize se ovšem ve svých projevech lišila, pokud srovnáme Sovětský svaz a zbytek bloku nebo jednotlivé země bloku (a Jugoslávii) mezi sebou. Bezprostřední příčinou této krize byla nepochybně Stalinova smrt, ta však působila spíše jako katalyzátor změn než jako jejich formativní prvek.

Sovětský systém na počátku 50. let byl v řadě ohledů odlišný od toho systému, který Stalin vytvářel od 30. let. V důsledku války se rozvolnily vazby mezi jeho součástmi (armáda, aparát, bezpečnost, vojensko-průmyslový komplex), které získaly určitou autonomii jak vůči sobě navzájem, tak vůči stárnoucímu Stalinovi. Sovětský vůdce tak již nebyl schopen uskutečnit čistky v předchozím stylu a rozsahu, aby tyto autonomní sektory sovětské společnosti zbavil jejich dosavadního lidského obsazení, využil strachu a touhy po kariéře a nahradil staré lidi novými. Stalin byl přesvědčen, že pokud lidé působí dlouho na svých místech, lpějí na nich pak více než na práci pro systém, jehož povaha je zvláštní tím, že naplňování osobních cílů nijak nepřispívá k rozvoji celé společnosti. Tato Stalinova úvaha, v sovětských poměrech bezesporu logická, byla vedle snahy likvidovat jakoukoliv mocenskou konkurenci jedním ze zdrojů personální nestability sovětských poměrů, nikoliv však samotného systému. Ten naopak prosperoval do té doby, než přišla válka a poválečná rekonstrukce, kdy Stalin musel připustit na místní poměry významné uvolnění situace.

V posledních letech své vlády byl stárnoucí diktátor schopen organizovat nárazové kampaně, které však strukturu společnosti, rozpořehovanou válečnými léty, radikálně neměnily – po obrovských lidských ztrátách, které převyšovaly i meziválečnou bilanci, nebyl zas tak rychle k dispozici náhradní lidský rezervoár. Když generalissimus opustil tento svět, nebyl po roce ani jeho nástupce a nikdo z těch, kteří se po jeho smrti dostali k moci, již nedisponoval tak obrovskou a všezahrnující mocí ani legendou. Když nikdo, a to ani Lavrentij Berija, nebyl schopen takovou moc uzurpovat sám, nezby-

valo než se o ni rozdělit. Dělení se však ujali lidé, které formovala především válečná léta, protože se Stalinem, obrazně řečeno, odcházely z nejvyšší politiky zbytky generace, kterou utvářelo ještě období revoluce a občanské války.

Zdaleka to však neznamenalo, že se Stalinovým odchodem přestal být systém stalinský a že stranický a státní aparát nebo i lidé se od Stalina po jeho smrti okamžitě odvrátili. Ukázal to Stalinův pohřeb, který se změnil v exaltovanou náboženskou ceremonii naznačující, že pro řadu lidí zemřel jejich Bůh. Nová garnitura potřebovala vyvolat ve společnosti otřes, který by ji zbavil závislosti na vůdci a umožnil především personální vykořenění systému, jehož byl symbolem. Takovým „obrazoboreckým“ aktem se stal 20. sjezd KSSS, který však současně naznačil meze vykořenění. Rozvolnění určité struktury a zatracení její identifikační a integrující symboliky nemohly ohrozit systém, který tu existoval již čtyřicet let. Proto se také Chruščov ve své zprávě o „kultu osobnosti“ velmi pečlivě vyhýbal předstalinovské fázi, resp. kritické analýze sovětského zřízení vůbec. Kritiku soustředil na období po roce 1934 a starší vrstvy systému naopak využil ve sloganu o návratu k leninským normám stranické práce. Mohlo to být elegantní řešení, protože Stalin jako objekt kritiky byl mrtev a Lenin jako zdroj nápravné inspirace také – ani jeden se nemohl bránit. Přišly však komplikace v satelitních zemích.

Mocenský boj v Kremlu měl nepředvídatelný průběh i výsledek, během let 1953–1956 se soupeřící kotěrie několikrát měnily, radikální, avšak obávaný a nenáviděný Berija byl popraven, perspektivní Georgij Malenkov šel také stranou a Chruščov neměl svou pozici jistou ještě ani po 20. sjezdu KSSS. Komunistické strany bloku se tak po Stalinově smrti ocitly ve stavu nejistoty. Řadu let jen poslouchaly příkazy z Moskvy, přičemž poslední slovo měl vždy Stalin. Ten tu náhle nebyl a o jeho místo se vedl boj, na jehož výsledku byly místní komunistické strany závislé. Tato situace vyvolávala zvláštní efekt. Na jedné straně můžeme pozorovat, jak jednotlivé komunistické režimy po Stalinově smrti dovršují svou stalinizaci jednak silící represí, jednak projevy národní úcty (Stalinovy sochy, paláce, studijní dny Stalinova díla a další výrazy nefalšovaného vděku za to, co Stalin pro tyto země udělal). Na straně druhé kopírují a aplikují z nouze ctnost kolektivního vedení (zjednodušenou tam, kde místní „malí Stalinové“ zemřeli krátce po svém mistrovi). Důsledkem toho byl rozpad centrálních aparátů na různě silné a početné frakce, zhusta napojené na své protějšky v Moskvě. Oboustranný význam těchto spojení se markantně projevilo ve spojitéch nádobách východoněmeckého povstání v roce 1953 a Berijova osudu nebo v případě souboje mezi Rákosim a Nagyem v Maďarsku před vypuknutím revoluce a byl přítomný i v dalších zemích.

Zvláštní význam a současně i zásadní rozdíl mezi sovětskou realitou a po-

měry v satelitních zemích bloku se projevil v důsledcích, které tu destalinizace zaznamenala. Jestliže v Sovětském svazu mohla tato kampaň ve svém konečném důsledku, jako určitý posun od extrémní situace k politickému „středu“, znamenat nakonec zmírnění drastických a brutálních forem uplatňování moci z předchozího období, na druhé straně nemohla příliš mnoho udělat pro změnu systému ve smyslu návratu k těm formám společenského a politického života, které jej předcházely. Periodické, vždy však velmi selektivní a opatrné návraty k Leninovi, ke kterým v Sovětském svazu po roce 1953 docházelo, neznamenaly jen jistotu odvolání se na jakési nezkažené jádro, které se postupem doby tak jako tak měnilo spíše ve fikci než reálně existující věc. Prostřednictvím návratů k „čistým pramenům“ leninismu se sovětský režim dotýkal v obtížných dobách své vlastní identity, vlastních kořenů, vyrůstajících z tragédie první světové války, revolucí a občanské války. Jelikož však reálné stopy těchto dob, jejichž obrazy naposledy vyvolala druhá světová válka a okupace, postupně mizely a zůstávaly ukryty v paměti společnosti, sloužily odkazy na Lenina ve smyslu prestalinického pojetí revoluce jako spolehlivá bariéra mezi sovětskou a předsovětskou existencí.

V satelitních zemích bloku však takový postup nebylo možné uplatnit. Na rozdíl od Sovětského svazu tu komunistické režimy v ostré stalinské formě existovaly zhruba pět let, resp. deset let tu působily dominantní komunistické strany, bereme-li v úvahu hybridní období lidové demokracie v letech 1945–1948. Jestliže destalinizace po 20. sjezdu KSSS dospěla také do zemí střední a jihovýchodní Evropy a vyvolala podobné efekty ve vztahu k minulosti, jako jsou zaznamenatelné v Sovětském svazu, pak z pochopitelných důvodů oba tyto trendy nemohly mít stejný průběh, a to ani z hlediska komunistů, ani z hlediska nekomunistů. Lenin tu představoval relevantní téma pouze pro několik let po první světové válce (Kominternu a pokus o evropskou revoluci), poté nastupují reálie meziválečné samostatnosti a stalinismus (boševizace místních komunistických stran), poté válka, po ní lidová demokracie a pak opět stalinismus. Jakýkoliv pokus o eliminaci stalinismu znamenal, podle místních podmínek různě rozsáhlou a intenzivní, avšak vždy přítomnou reminiscenci prestalinického období, které však nebylo možné spojovat pouze s Leninem, jinak řečeno, kritika stalinismu sebou nelsa, z hlediska identity režimu, riziko návratu k předstalinskému, tedy nekomunistickému uspořádání společnosti.

Do jaké míry si tento fakt uvědomovala poststalinská garnitura v Moskvě je sporné (pokud tento problém vnímala v boji o nástupnictví jako podstatný), rozhodně si jej však jako důležitý připouštěla většina komunistických špiček v zemích sovětského bloku. Vznikalo tu ovšem často fatální dilema: na jedné straně byla snaha stalinský model opustit, protože blokoval další možnosti rozvoje, na druhé straně byla obava tento model opustit, protože to sebou neslo riziko oživené minulosti. Toto dilema se ještě více zvýrazni-

lo, když provedení destalinizace požadovala i Moskva ve snaze etablovat také na úrovni satelitů novou garnituru funkcionářů.

Vlna tzv. nového kursu, která se šířila zeměmi bloku, však neskončila jen u personálních změn a pokračovala dále různým způsobem, rychlostí a s různými výsledky, které zpětně poznamenávaly a také ovlivňovaly i vývoj sovětské politiky v Chruščovově éře. Při klasifikaci účinků destalinizační kampaně je tak možné brát v úvahu různá kritéria (trvání, průběh, doba zahájení), z nichž se jako nejpodstatnější jeví změny, které tato kampaň vyvolala v jednotlivých zemích bloku. Hloubku a rozsah těchto změn definujeme jednak posunem oproti výchozímu, „stalinskému“ stavu, jednak typem sovětské reakce, který změny vyvolaly. Tomuto faktu odpovídá i následující řazení zemí, které zahrnuje Sovětský svaz (iniciátor, protagonist a „kontrolor“ průběhu destalinizace), dále pak v sestupném pořadí, podle hloubky změny a sovětské reakce, země bloku. Zvláštní postavení, ne však zcela nesrovnatelné se zbytkem bloku, připadá Jugoslávii. Věcné vymezení destalinizace znamená určitý posun v jejím chronologickém zařazení, které se liší podle konkrétní situace. V zásadě je možné za výchozí mezník destalinizace považovat rok 1953 (počátky „lokálních“ destalinizací jsou pak rozprostřeny do dalších let podle zemí). Za její ukončení považujeme moment, kdy místní komunistická garnitura, ať již nová, staronová nebo stará, destalinizaci ve smyslu změny, která by mohla ohrozit režim, ukončila. Tato garnitura pak ve vlastní zemi buď okamžitě nebo s různě silnými a rozsáhlými problémy nastolila nový typ politické strategie, preferující stabilitu před změnami a pokoušející se o rekonstrukci systému metodami jiné povahy, než byly ty, které přineslo období destalinizace. Především pak tyto garnitury akceptovaly nové poměry v sovětském bloku, to jest loajalitu vůči Sovětskému svazu, což o něco později a v úplnější podobě vyjadřovala tzv. Brežněvova doktrína.

Z tohoto hlediska za nejvýraznější případ destalinizace považujeme Maďarsko, kde změny vyústily v povstání a pokusu o revoluční změnu nejen stalinského režimu, ale komunistického systému vůbec. Tento pokus trval od roku 1953 do roku 1956 a skončil nástupem Jánose Kádára, který zemi vládl příštích třicet dva let. Po Maďarsku následuje Československo, kde první projevy odporu proti stalinskému režimu splynuly s protesty proti zavedení měnové reformy v roce 1953. Destalinizace pak probíhala, postupně a pozvolná, až do roku 1968, kdy vyvrcholila v reformním experimentu, který taktéž, vlivem spontánního pohybu společnosti, začal (často proti svému původnímu záměru) odbourávat nejen stalinské dědictví, ale i základní charakteristiky systému. Tento typ destalinizace ukončila až intervence Varšavské smlouvy a nástup normalizační linie na přelomu 60. a 70. let. Třetí v pořadí uvádíme Polsko, kde byl průběh destalinizační vlny nejsložitější a procházel několika amplitudami (1956, 1965–1966, 1968, 1970). Za definitivní konec této vlny považujeme povstání na baltickém pobřeží a Gomulkův

pád na počátku 70. let. Složitý, i když v jiném slova smyslu, byl proces destalinizace ve východním Německu, jehož dramatická fáze se odehrala v průběhu dělnického povstání v létě 1953. Zvláštností východoněmeckého vývoje (opakuje se jen v případě Albánie a Jugoslávie) byla personální kontinuita. Pod vedením Waltera Ulbrichta začala Německá demokratická republika svou existenci, přežila Stalinovu smrt, 20. sjezd KSSS, výstavbu berlínské zdi. Pod jeho vedením prošla i pozdní fází reformem, které v sobě, byť účelově, zahrnovaly některé impulsy destalinizace ve smyslu „zvláštních“ cest k socialismu a snahy využívat faktorů německo-německých vztahů k prosazení jisté autonomie vlastního vývoje. V tomto případě tvoří definitivní konec destalinizace Ulbrichtovo vystřídnání Erichem Honeckerem, který byl také užitečnější pro nové řešení německé otázky na počátku 70. let.

Specifická situace vznikala v průběhu destalinizace na Balkáně, který se pro další léta a *de facto* až do zániku místních režimů začal vydělovat jako region s řadou parametrů odlišných od středoevropské části sovětského bloku, jež si i v průběhu 70. a 80. let uchovávala řadu společných nebo srovnatelných rysů. Balkán se v průběhu či závěru destalinizace rozpadá (formulačně tu zahrnujeme i Jugoslávii) na čtyři separující se modely vývoje, které se jako celek začínají postupně vzdalovat středoevropské oblasti. Společným rysem balkánského vývoje bylo to, že otřesy destalinizačního procesu tu byly zvládnuty v zásadě bez těch dramatických peripetií, které je provázely v Maďarsku, Československu nebo Polsku a spíše připomínaly situaci v NDR. Dále tu větší měrou vystoupily do popředí nikoliv faktory reformní, ale spíše otázky postavení těchto zemí v sovětském bloku. Rumunsko využilo sovětsko-čínské roztržky k prosazení separátní cesty a nastolení modelu „národního komunismu“, který díky dosažené nezávislosti nejprve přinesl krátké období relativní liberalizace a poté začal, již za vlády Nicolae Ceaușesca, degenerovat v režim na Moskvě sice málo závislý, ale připomínající stále více nejhorší stalinismus. Bulharsko po jistou dobu koketovalo s čínskými inspiracemi, ale i tady místní komunisté zvládli situaci velmi rychle a jak vnitřní uspořádání, tak vztah k Sovětskému svazu byly po zbytek existence bloku ukázkou zcela bezvýhradné loajality. Zajímavá a spíše s Rumunskem srovnatelná byla situace v Albánii, kde E. Hoxha, podobně jako W. Ulbricht, úspěšně přežil destalinizaci i pokusy o své svržení. Aby zachoval svou mocenskou pozici, využil čínského vlivu k vytržení země z blokových struktur a k nastolení systému, který kombinoval osobní diktaturu s nejhoršími výstřelky stalinismu. Konečně v Jugoslávii, která se vnějškově i systémově vymezovala vůči Sovětskému svazu jako určitý kontrast, vyvolala destalinizace změny režimu, který se na přelomu 60. a 70. let ocitl před svým největším problémem – národnostní otázkou.

SOVĚTSKÝ SVAZ 1953-1970

Boj o nástupnictví (1953–1956)

Po Stalinově smrti 5. března 1953 došlo v Sovětském svazu k bezprecedentnímu pokusu o změnu dosavadního způsobu vládnutí, i když vlastní podstata systému zůstala nedotčena. Změny byly vynuceny vnitřními kontradikcemi systému, nikoliv vnějšími tlaky. Během posledních let Stalinovy diktatury dosáhl totalitní režim svých nejzazších limitů, za které již nebylo možné jít bez rizika narušení samotné sociální, a dokonce biologické podstaty společnosti. Nekonečný proud represí ničil všechny vrstvy obyvatelstva, od vládnoucí elity až po ty, kteří v pracovních a jiných táborech stáli mimo ni. Používání teroru jako sociálního nástroje řešení všech problémů však již nepřinášelo žádoucí výsledky a stávalo se kontraproduktivním.

Nebezpečný přechod od brutální Stalinovy diktatury k modifikovanému autoritářství proběhl relativně klidně. Stalinova smrt ovšem znamenala jen začátek boje o moc uvnitř sovětské elity. Tento boj proběhl mezi několika mocenskými centry: komunistickou stranou, správním a hospodářským aparátem, tajnou policií, armádou a členy stranické elity, kteří se o ně opírali – Nikitou Chruščovem, Georgijem Malenkovem, Lavrentijem Berijou, Vjačeslavem Molotovem a dalšími. Stalinova diktatura byla nahrazena kolektivním vedením, jehož složení vešlo ve známost 7. března 1953. Malenkov se stal předsedou vlády, Berija ministrem spojených ministerstev bezpečnosti a vnitra a současně také prvním náměstkem předsedy vlády. Molotov, ministr zahraničních věcí, se stal dalším prvním náměstkem předsedy vlády. V čele komunistické strany stála pětice – Berija, Malenkov, Molotov, maršál Vorošilov a Chruščov, který byl pro práci v sekretariátě ÚV uvolněn z vedení moskevské stranické organizace (zprvu zastával funkci tajemníka ÚV pro otázky zemědělství).

Rozhodující vliv měl v této době triumvirát Malenkov, Berija, Molotov, který měl „zabránit jakýmkoliv nepořádkům nebo panice“. Malenkov měl také právo svolávat zasedání prezidia ÚV KSSS s tím, že mu při řízení schůzí a jejich přípravě pomáhal Chruščov. Berija se v rozhovorech s Chruščovem příliš netajil svojí kritikou Malenkova, možná ve snaze získat jeho podporu, ale byl to Malenkov, který navrhl, aby přestal být uplatňován kult osobnosti. Uvedené uspořádání trvalo jen jeden týden a již 14. března se Malenkov na základě vzájemné dohody, že žádný z nich nebude kumulovat několik funkcí, vzdal funkce tajemníka ÚV KSSS a soustředil se na funkci předsedy vlády. Je otázkou, zda za tímto krokem nestála snaha uvolnit místo pro Chruščova, který se pak stal nejlivnějším tajemníkem ÚV, i když prvním tajemníkem ÚV KSSS byl formálně zvolen až v září 1953. Nová struk-

tura přetrvávala do Berijova zatčení v červnu 1953, protože žádný z kremelských vůdců neměl dostatek síly, aby na sebe strhl veškerou moc.

Staronová vládnoucí elita si musela uvědomit nutnost změn. Během jara 1953 nové vedení v rámci politiky tzv. nového kursu zastavilo politické procesy a oprášílo za Stalina zcela opomíjené leninské principy: vnitrostranickou demokracii, kolektivnost vedení, odmítlo kult osobnosti apod. Amnestie z 17. března 1953 osvobodila mnoho vězňů, a i když se týkala především členů strany, jejich rodin apod., vyvolala naděje na odstranění nejhorších výstřelků stalinského „právního“ systému (v prvních vlnách propouštění vyšlo na svobodu i množství těžkých kriminálních zločinců). Živilo je také zdůrazňování nutnosti posílit tzv. socialistickou zákonnost. Sociálně ekonomické aspekty nového kursu byly nastíněny v srpnu a září 1953. Očekáváním obyvatelstva se vycházelo vstříc větší pozorností lehkému průmyslu, kam měly být přesunuty investice z průmyslu těžkého. Větší důraz měl být rovněž kladen na zemědělství. Ve sféře zahraničněpolitické Malenkov argumentoval tím, že je možný a nutný návrat k politice mírového soužití s kapitalistickými státy, neboť jaderná válka by zničila celý svět.

Aktivní byl také Berija. V národnostní otázce zdůrazňoval nutnost většího zastoupení příslušníků místních, neruských národů ve správních aparátech příslušných regionů. Navrhoval rovněž rozšíření soukromých záhumnků kolchozníků. Také v zahraniční politice projevoval až překvapivou liberálnost, a dokonce předpokládal uvolnění kontroly Moskvy nad sovětským dominiem ve střední a jihovýchodní Evropě. Zůstává však otázkou, do jaké míry měly jeho návrhy, kterými se jeví jako progresivnější než Chruščov, trvalejší platnost a zda nebyly vyvolány spíše taktickými ohledy a snahou získat pro sebe širší podporu. Rozhodující však bylo, že v dané době byl Berija spojován především s represáliemi. Skutečnost, že stál v čele všemocného ministerstva vnitra, pak vedla k tomu, že se státní ani straníční funkcionáři, včetně nejvyšších, nemohli cítit bezpečni, dokud se bezpečnostní orgány nacházely mimo jejich kontrolu.

Berijovy pozice oslabily nepokoje ve Východním Berlíně v červnu 1953, neboť z titulu své funkce v poslední instanci odpovídal za bezpečnost a pořádek v NDR. 26. června byl náhle zatčen a v prosinci 1953 postaven před soud. Obvinění se týkala řady zločinů, včetně sabotáže zemědělství a „klasického“ obvinění, že je britským špiónem. Jako „kariérista, dobrodruh a bonapartista“ byl odsouzen k smrti a popraven. Jeho výsledky však poodhalily poměry panující v bezpečnosti a vrhly světlo i na tzv. leningradský případ z roku 1948, kterého později využil Chruščov proti Malenkovovi.

Berijův pád uvolnil lavinu, která strhla další vysoké funkcionáře bezpečnosti. Šest jeho nejbližších spolupracovníků bylo popraveno vzápětí a soudy a popravy dalších několika desítek trvaly až do roku 1956. Na 20. sjezdu KSSS byl Berija oficiálně činěn odpovědným za všechny zločiny pozdního

stalinismu. Bezpečnostní orgány oslabily čistky a oddělení Výboru státní bezpečnosti (KGB) od ministerstva vnitra v roce 1954. Chruščovovi se podařilo prosadit do čela KGB generála Ivana A. Serova, kterého znal již z Ukrajiny, kde tehdy zastával funkci ministra vnitra, a jemuž důvěřoval. Počet ministerstev byl vzápětí po Stalinově smrti zredukován ze 45 na 25, ale Malenkov se různými cestami současně pokoušel přesouvat rozhodování ze stranických orgánů na vládní struktury a oslabovat Chruščovovy pozice.

Soupeření Chruščova s Malenkovem, charakteristické pro období po Berijově likvidaci, se odehrávalo zvláště na poli formulování a prosazování ekonomické politiky. Malenkov nastínil svoji zemědělskou politiku na zasedání Nejvyššího sovětu v srpnu 1953. Navrhl snížení a v některých případech i zrušení daní uvalených na zemědělství, stejně jako snížení nucených dodá-

T. Lysenko vysvětluje „jarovizaci“. N. Chruščov uprostřed, vpravo od něj M. Suslov, druhý zleva A. Mikojan

vek státu. Vyslovil se ve prospěch jeho elektrifikace a mechanizace a většího využití minerálních hnojiv a zvýšení výkupních cen na širokou paletu zemědělské produkce, od brambor a zeleniny po maso, mléko a vlnu. V podstatě tedy prosazoval rozumnou intenzifikaci zemědělské výroby, která by využívala stávající rozlohy zemědělské půdy. Zvýšená produkce by stimulovala rozvoj lehkého průmyslu, jehož výrobu měla podpořit také orientace části těžkého průmyslu na výrobu spotřebního zboží. To vše pro zlepšení životní úrovně lidí.

Iniciativu však vzápětí převzal Chruščov, který se „opřel“ o svoji mocenskou základnu v komunistické straně. Na zasedání ÚV KSSS počátkem září, které bylo věnováno problematice zemědělství, prosazoval extenzivní rozšíření osevních ploch obilovin rozoráním a osetím tzv. celin, tj. dosud neobděl-

lávané půdy v jihovýchodním Rusku, na západní Sibiři, a především na severu Kazachstánu. Současně navrhl posílení strojních traktorových stanic 100 000 odborníky tak, aby byly schopny zajistit kolchozům větší pomoc mechanizací. Chruščov si evidentně představoval, jak se statisíce mladých lidí z celého Sovětského svazu s nadšením zapojují do budovatelského programu „osvojení“ ladem ležící půdy.

Stejně jako Stalina ve 20. letech nebylo možné ani nyní považovat Chruščova za jednoznačného vládce Sovětského svazu. Tím se stal až s podporou stranického aparátu a armády a díky mistrovskému politickému manévrování. Protivníci podcenili jeho schopnosti a on sám naopak později podcenil opozici, která se zformovala proti němu. Nikita Sergejevič Chruščov se dostal do Stalinovy blízkosti ve 30. letech, od roku byl 1934 členem ÚV VKS(b). Svě zázemí měl na Ukrajině, kde působil i za války, a v Moskvě, kam přešel koncem 40. let. Nicméně stále nepatřil k vnitřnímu okruhu nejbližších Stalinových spolupracovníků. K formování jeho názorů přispěla druhá světová válka, poválečné zkušenosti spojené s obrovským plýtváním lidskými zdroji a přesvědčení, že se teror stal již neúčinným a opotřebeným nástrojem, ale také ohledy na praktickou politiku a nutnost odlišit se od Stalinova způsobu vládnutí.

Chruščovovi se podařilo prosadit schválení zemědělského programu, který byl zahájen na jaře 1954 a měl se týkat plných 13 miliónů hektarů půdy ležících v pásu od severního Kavkazu a Povolží, přes severní Kazachstán, západní i východní Sibiř až na Dálný východ. Jednalo se skutečně o celonárodní, mimořádně náročnou akci, která se nesetkala s jednoznačnou podporou. Jedním z důvodů byla skutečnost, že přesun lidí a techniky na celiny oslaboval již beztak neúživé stávající kolchozy. Chladně se k programu postavilo i komunistické vedení Kazachstánu, obávající se další rusifikace země posílením nekazašské složky obyvatelstva. V roce 1959 i tak činil jejich podíl na celkovém počtu obyvatelstva republiky již jen 30 %. Moskva zasáhla a první i druhý tajemník ÚV KS Kazachstánu byli sesazeni. Na jejich místa byli jmenováni Pantělejman K. Ponomarenko a Leonid Iljič Brežněv.

Chruščov rozšiřoval svoji základnu i mimo KSSS. Podporu našel v těch kruzích, které byly spjaty s těžkým průmyslem, jemuž hrozilo od Malenkova omezení. Našel ji také u armády, která se obávala důsledků omezování těžkého průmyslu pro své zbrojní programy. Na druhou stranu někteří významní stalinisté, jako Molotov a Lazar M. Kaganovič, sice ve většině otázek zastávali ortodoxní postoje, avšak rozorání celin považovali za plýtvání penězi i zdroji. Soupeření mezi sovětskými vůdci se projevovalo i v tisku a stávalo se, že nejen vládní noviny *Izvestija*, ale dokonce také stranická *Pravda* nereferovaly o některých důležitých Chruščovových projevech. Tomu se však v srpnu 1954 podařil průlom, neboť po stranické i státní linii dosáhl změny původních plánů na rozorání celin. Původní cíl 13 miliónů hek-

tarů byl nyní zvýšen až na 28–30 miliónů. Nakonec bylo v letech 1954–1956 rozoráno na 36 miliónů hektarů celin, z toho 55 % na území Kazachstánu.

Závěrečným úderem pro Malenkova byl článek otištěný v *Pravdě* 24. ledna 1955, odsuzující „falešné teorie“ několika vyjmenovaných ekonomů o hospodářském vývoji a potvrzující prioritu těžkého průmyslu. Malenkov byl pod stálým tlakem a 8. února 1955 rezignoval. Chruščov však ještě nebyl dostatečně silný, aby převzal také jeho funkci. Předsedou vlády se stal maršál Nikolaj A. Bulganin. Sesazení Malenkova nebylo jen Chruščovovým osobním vítězstvím, fakticky znamenalo vítězství komunistické strany nad státním aparátem a vedlo k upevnění její „vedoucí role“ nad státem a všemi aspekty života společnosti.

Při posilování své mocenské základny používal Chruščov analogickou taktiku jako Stalin. Na důležitá místa dosazoval „svoje“ lidi, tj. především ty, kteří s ním přišli z jeho dřívějšího působíště na Ukrajině a také z Moskvy. Jednalo se zvláště o aparátčíky, kteří působili na střední či republikové úrovni a které nyní dosazoval do ústředních stranických orgánů a funkcí v ÚV KSSS. Obdobně se snažil dosazovat své stoupence do aparátů jednotlivých republik, které se dostávaly pod větší kontrolu Moskvy. Jeho možnosti však byly ještě poněkud omezené a byrokratické aparáty tak rozsáhlé, že množství důležitých funkcí ve státní správě zůstávalo stále mimo jeho kontrolu.

Rezignací Malenkova skončilo druhé kolo boje o moc v Moskvě. Nový předseda vlády Bulganin byl konzervativní a neprojevoval přílišnou osobní iniciativu. Naproti tomu Chruščov hodlal změnit Sovětský svaz podle vlastních představ a vizí, které však byly poněkud chaotické a nerealistické. Jeho mocenskou základnu tvořila i nadále především komunistická strana. Hlavním mobilizačním nástrojem se stala opět ideologie, ale proti předchozímu období značně vzrostla role materiálních a ekonomických stimulů. Hlavním aktuálním úkolem byla mobilizace více než 300 tisíc mladých lidí a jejich vyslání na celiny.

Vítězství nad Malenkovem, byť neúplné, umožnilo Chruščovovi soustředit se i na zahraniční politiku. Stalin totiž zavedl Sovětský svaz a země jeho bloku do silné mezinárodní izolace. I tady bylo zřejmé, že je nutné zaujmout realističtější postoje, vymanit se z izolace a vyřešit řadu problémů. Chruščov vedl již v září 1954 velkou delegaci do ČLR. Mao Ce-tungovi slíbil, se zřejmým cílem připoutal Čínu blíže k Sovětskému svazu, rozsáhlou sovětskou hospodářskou i vojenskou pomoc, nahrazující dosavadní úvěry. Současně se zavázal, že Sovětský svaz předá ČLR do května následujícího roku své základny v Port Arturu. Mao prý také požadoval předání Mongolska pod čínskou správu, avšak tak daleko nemohl Chruščov jít. Mao Ce-tung však mohl být navysost spokojen, neboť dostal více, než přepokládal, a také více, než dal svému protějšku.

Podstatně kontroverznější byla z vnitropolitického hlediska jeho „cesta

do Canossy“, tj. návštěva Bělehradu v květnu 1955, která umožnila normalizaci mezistátních vztahů s Jugoslávií, i když nikoliv vztahů mezi oběma komunistickými stranami. Pro tehdejší sovětské poměry bylo charakteristické, že do Jugoslávie nejel ministr zahraničních věcí Molotov, který se proti cestě postavil. Rok 1955 byl rokem průlomů a Chruščov se představil jako politik schopný dosahovat kompromisů. K výsledkům tohoto postoje patřilo uzavření mírové smlouvy s Rakouskem, ženevská konference s nejvyššími představiteli USA, Velké Británie a Francie, která se konala poprvé po deseti letech. V květnu 1955 byla sice založena Varšavská smlouva jako vojensko-politický pakt zemí sovětského bloku, ale krátce potom došlo v září téhož roku za návštěvy spolkového kancléře Konrada Adenauera k navázání diplomatických vztahů se SRN. Svým způsobem vyvrcholením Chruščovovy diplomatické aktivity byla velká cesta do Indie, Barmy a Afghánistánu (18. listopadu – 19. prosince), demonstrující novou sovětskou politiku vůči Třetímu světu. Proti většině těchto akcí se stavěl Molotov, jemuž sekundovali ostatní stalinisté. Jejich kritiku podpořily argumenty ekonomické povahy: ani další velké investice na rozorání celin (přes 600 miliard rublů ročně v letech 1954–1958) totiž zatím nepřinášely slibované výsledky. Molotov, Kaganovič a další zastávali názor, že tak velké investice by přinesly lepší výsledky, pokud by byly vloženy do tradičních zemědělských oblastí.

„Naše generace bude žít v komunismu“

Po celý rok 1955 si Chruščov posiloval personálními změnami své pozice. Reálnou moc však stále mělo prezidium ÚV KSSS, vytvořené namísto politbyra ještě za Stalina na 19. sjezdu KSSS. Jeho složení stejně jako složení ústředního výboru mohl výrazněji změnit pouze sjezd strany. Chruščov proto prosadil předčasné svolání 20. sjezdu KSSS. Sjezd proběhl ve dnech 14.–25. února 1956 a pokračoval ve změnách, které probíhaly ve straně od roku 1953, zvláště v povyšování středních stranických kádrů do nejvyšších funkcí. V novém ÚV KSSS byla přes polovina členů prvními tajemníky oblastních a krajských výborů KSSS. Změny se však příliš nepromítly ve volbách do prezidia ústředního výboru.

Na sjezdu byla oficiálně přehodnocena zahraničněpolitická linie, kterou mělo být nyní mírové soužití. Chruščov vyšel z původních Malenkovových myšlenek. Zdůrazňoval nyní sice, že pokud existuje imperialismus, trvá také nebezpečí válek, nicméně války již nejsou nevyhnutelné. Změna naznačovala, že si Sovětský svaz přeje lepší vztahy se Západem, kromě jedné sféry, totiž ideologie. Oficiální postoj v této věci zůstal nezměněn: pokud

existuje třídně rozdělený svět, socialismus a kapitalismus, pokračuje třídní boj. Vztahy obou systémů však měly být, podle Chruščovových představ, založeny na mírovém soutěžení. Právě 20. sjezd tehdy formuloval poněkud nerealistický úkol, totiž „dosáhnout a předstihnout v historicky co nejkratší době nejvyspělejší kapitalistické země ve výrobě na jednoho obyvatele“.

Modifikace sovětského přístupu byla způsobena řadou faktorů: nutností překonat izolaci, rozvinout obchod se Západem a získat odtud technologie, které by pomohly odstranit zaostávání SSSR. Vyjadřovala také oficiální optimismus v perspektivy sovětského rozvoje. Formulování nové politiky ovlivnily jistě i zvětšující se jaderné arzenály obou supervelmocí – Sovětského svazu a Spojených států, a nové prostředky jejich přepravy (rakety), které by z globální války již tehdy učinily velmi hazardní záležitost. Z doktrinárního hlediska znamenalo ve vztazích Sovětského svazu vůči zemím jeho bloku velkou změnou prosazení teze, která připouštěla možnost různých cest „výstavby socialismu“. Naznačovala pokus o nové přístupy, avšak již nejbližší budoucnost měla ukázat, že Chruščovova tolerance vůči takovému vývoji je velmi limitovaná.

Změna zahraničněpolitických postojů byla sice překvapivá, avšak největší překvapení přinesl poslední den sjezdu, kdy na uzavřeném zasedání přednesl Chruščov referát „O kultu osobnosti a jeho důsledcích“. Ve čtyřhodinovém expresivním projevu nastínil relativně pravdivý, byť účelovosti nezbavený obraz Stalinovy vlády. Se značnou otevřeností hovořil o represáliích a likvidacích protivníků, i když jen o těch, které směřovaly proti stranické byrokracii. Soustředil se na charakterizování „kultu osobnosti“, tj. jen na osobní Stalinovu diktaturu. Nemohl a jistě ani nechtěl postihnout skutečnou podstatu totalitního sovětského systému. V projevu se proto mj. opatrně vyhnul období před rokem 1934, a tudíž nezpochybnil ani tzv. socialistickou industrializaci, ani násilnou kolektivizaci zemědělství. Nenabídl ani přesvědčivé vysvětlení, proč tak pokrokový marxistický systém mohl degradovat na tak brutální diktaturu.

Chruščov měl k podobné akci jistě řadu důvodů. Stranická byrokracie, o kterou se opíral, potřebovala mít po všech otřesech alespoň slovní jistotu, že v budoucnosti již nedojde k represáliím. Bylo možné předpokládat, že se po jejich odsouzení již žádný diktátor nebude moci vrátit ke stalinským metodám vládnutí. Jiným vysvětlením je, že chtěl odstranit obavy a strach a uvolnit sílu lidu pro vlastní projekty. Jeho projekty a vize si přímo vynucovaly využití všech talentů. On sám chtěl získat moc, chtěl ji však současně používat jako osvícený diktátor. Od svého předchůdce se proto musel odlišit také stylem vlády. Bezprostředně pak využil odsouzení Stalina v politickém boji proti svým protivníkům.

Destalinizace měla ale dvoji stránku. Na jedné straně sice odstraňovala pozůstatky minulosti a uvolňovala aktivitu lidu. Na straně druhé právě tato

aktivita mohla, jak se ukázalo v některých státech sovětského bloku, překročit rámec limitované kritiky. Mohla si vynucovat další demokratizaci politického systému, což by ohrozilo mocenský monopol komunistických stran. V Sovětském svazu, nebyl tlak na demokratizaci zatím nijak silný, avšak i tak se řada spisovatelů, umělců a historiků pokoušela oslabit ideologickou kontrolu komunistické strany. Stalinovo odsouzení způsobilo v Sovětském svazu šok, zejména mezi mladší generací, která ve stalinismu již vyrostla.

První vlna destalinizace trvala do léta 1956. Byly urychleny rehabilitace, které probíhaly již od roku 1954, Molotov a Kaganovič dočasně ztratili svá místa ve vládě. Skutečnost, že se později do vlády vrátili, i když na nevýznamné posty, však naznačovala, že mají stále ještě značný vliv. V dubnu 1956 bylo rozpuštěno Informbyro. Události v Polsku a Maďarsku v létě a na podzim 1956 však další destalinizaci zastavily.

Sovětský svaz nátlakem na Polsko a především likvidací maďarské revoluce velmi názorně předvedl limity své nové politiky vůči zemím bloku. Bylo jasné, že bez ohledu na slova pronesená na 20. sjezdu, zůstává plně v platnosti praxe omezené suverenity zemí sovětského bloku, uplatňovaná od jeho vzniku. Chruščov reagoval nakonec v podstatě stejně jako Stalin. Prvorádé byly bezpečnostní a mocenské zájmy Sovětského svazu, a tudíž také odhodlání zabránit odpadnutí jakékoliv země bloku. „Nový“ sovětský přístup se lišil jen rozsahem a charakterem represálií, i když se vztahy mezi zeměmi bloku pokoušel postavit na pevnější, ekonomickou, základnu. Změnilo se i ovládání satelitů, od přímého řízení a zásahů do jejich vnitřních záležitostí se přecházelo k formě spíše nepřímé (tzv. soudružské rady a návrhy). Když se však jimi místní komunisté neřídili, nebo se jim situace vymykala z rukou, následoval mocenský zásah Moskvy.

V závislosti na krizích v zemích sovětského bloku ustávala také kritika Stalina. Násilí a represe v minulosti začaly být opět více připisovány nezákonostem, kterých se dopustil Berija. Zdá se však, že důsledky destalinizace jak v Sovětském svazu, tak v Polsku a Maďarsku oslabily Chruščovovy pozice. Právě v této době se totiž do vlády opět vrátili Molotov a Kaganovič. Chruščov sám na recepci 1. ledna 1957 hovořil o Stalinovi jako o „velkém marxistovi“. Za návštěvy Maďarska v lednu 1957 ho doprovázel, nepochybně jako „dozor“, o dva roky předtím odstavený Georgij Malenkov. O rozdělení a sporech v nejvyšších stranických orgánech svědčí i odložení pléna ÚV KSSS ze září 1956 až na počátek příštího roku.

K dalšímu oslabení stalinské opozice v prezidiu ÚV KSSS využil Chruščov návrhu velké ekonomické reformy, kterou prosadil na odloženém plénu ÚV KSSS v únoru 1957. Podstata jeho projektu spočívala v rozpuštění ústředních ekonomických ministerstev a předání jejich pravomocí i úředníků 105 nově vytvořeným ekonomickým radám (*Sovnarchozy*), na něž měl být z ekonomického hlediska rozdělen celý Sovětský svaz. Reformu odů-

vodňoval nutností přiblížit ekonomické rozhodování blíže k výrobě. Na první pohled se zdálo, že změna a decentralizace přinese zvýšení výroby, ale stejně jako předtím ani teď Chruščov nepochopil, že bez racionální cenové politiky a dalších „normálních“ ekonomických nástrojů nemůže žádná reforma přinést rychlé a trvalé zvýšení produkce.

Ústřední výbor, jehož členové často zastávali funkce na středních úrovních stranického aparátu, Chruščovova idea zaujala. Decentralizace řízení totiž znamenala značné posílení jejich osobní moci na úrovni krajských a oblastních výborů komunistické strany. Mohli by pak daleko výrazněji ovlivňovat ekonomický rozvoj a využít ho pro své potřeby. Plénum ÚV se proto postavilo za plán a vyslovilo Chruščovovi podporu, ale prezidium ÚV ho odmítlo. Chruščov proto zahájil kampaň, ve které vydával plán za příležitost k posílení vlivu lidu na rozhodování. Na svoji podporu zmobilizoval právě lokální funkcionáře strany, s jejichž podporou ho prosadil. Tisíce byrokratů z postižených ministerstev ovšem musely změnit zaměstnání, opustit Moskvu a odejít do nových úřadů, což pro ně znamenalo sociální degradaci a snížení životní úrovně. Není proto divu, že se byrokracie začala pomalu obracet proti Chruščovovi.

Chruščovův plán z února 1957 a navazující kampaň za jeho prosazení byly onou příslovečnou poslední kapkou, po níž jeho protivníci přistoupili k akci. Od 5. do 14. června 1957 byl Chruščov na návštěvě Finska, což dalo oponentům příležitost k zahájení operace na jeho sesazení. V čele opozice stál Malenkov spolu s Molotovem, Kaganovičem a Vorošilovem, ke kterým se později přidali Bulganin, Maxim Z. Saburov a Michail G. Pervuchin. To jim dávalo v prezidiu převahu hlasů 7 : 4, neboť za Chruščova se postavili jen Michail A. Suslov, Anastas I. Mikojan a Alexej I. Kiričenko. Většina ze 6 kandidátů na členství v prezidiu se sice postavila za Chruščova, neměla však hlasovací právo.

Čtyřdenní zasedání prezidia ÚV KSSS začalo 18. června. Většinová opoziční skupina požadovala rezignaci prvního tajemníka a zavedení principu rotace funkce předsedy prezidia. Současně požadovali sesazení náčelníka KGB Serova, který na ně měl kompromitující materiály. Akce měla zřejmě proběhnout kabinetním způsobem, stalinisté však velmi podcenili postoj armády, KGB a masy stranických funkcionářů, kteří podpořili Chruščova. Díky maršálu Georgiji Žukovovi a generálu Ivanu Serovovi se do prezidia dostavilo několik delegací, které požadovaly projednání celé záležitosti na plénu ústředního výboru. Chruščovovi se také podařilo odloučit Bulganina od opoziční skupiny a ta posléze musela souhlasit se svoláním celého ÚV KSSS. Jeho jednání mělo ovšem začít okamžitě. V tuto chvíli se ukázala být jako rozhodující podpora armády, neboť na rozkaz ministra obrany Žukova dopravilo vojenské letectvo do Moskvy ze všech částí Sovětského svazu členy ústředního výboru. Většina z nich se postavila za Chruščova.

Týdenní plénum ÚV KSSS začalo 22. června 1957. Chruščov byl ve skvělé formě a obratně se mu podařilo od drolicí se skupiny stalinistů odloučit takové Vorošilova, takže jednání se nakonec obrátilo proti ní. Tzv. „protistranická skupina“ byla obviněna, že se postavila proti politice mírového soužití, destalinizaci a ekonomické reformě. Plénum vyloučilo Molotova, Malenkova, Kaganoviče, Saburova a další z prezidia a ÚV KSSS. Postižení přišli i o svá ministerská křesla. Na rozdíl od dřívější praxe však nebyli popraveni, ale dostali „trafiky“ ve vzdálených oblastech SSSR. Tak se například Malenkov stal ředitelem elektrárny v Kazachstánu, Molotov velvyslancem v Mongolsku atd.

Prezidium bylo kompletně rekonstruováno. Dostalo se do něj 9 nových členů, včetně Žukova a Brežněva, takže z 15 členů prezidia v tuto chvíli 12

Maršál Georgij Žukov

podporovalo Chruščova. Chruščovovo vítězství bylo opět vítězstvím aparátu komunistické strany. Nezachránil ho však ani tak ústřední výbor jako sekretariát ÚV, KGB, a především armáda, v jejímž čele stál silný, ale kontroverzní Žukov. Právě krize ukázala jeho moc i podporu, jaké se těšil, ale současně také jeho velmi silné sebevědomí. Když totiž Vorošilov jednu chvíli hrozil nasazením tanků, Žukov mu ostře odpověděl, že tanky zasáhnou pouze na jeho rozkaz. Žukov se navíc pokoušel prosazovat profesionalizaci armády v tom smyslu, že měla věnovat více pozornosti výcviku a méně ideologické indoktrinaci. Současně chtěl dosáhnout podřízení politických důstojníků armádnímu velení, nikoliv KSSS.

Chruščov se proto vzápětí rozhodl zbavit se nepohodlného, příliš silného a samostatného maršála. Po obvinění z „bonapartistických aspirací“, zanedbávání politické práce v armádě byl Žukov již v říjnu 1957 zbaven všech

funkcí a poslán do výslužby. Novým ministrem obrany se stal nekontroverzní maršál Rodion J. Malinovskij. Chruščov nezapomněl ani Bulganinovi, jakou roli hrál za krize v létě 1957. V březnu následujícího roku ho zbavil funkce předsedy vlády, poslal do Stavropolu na severní Kavkaz a jeho místo zaujal sám. Po pěti letech tak stál Chruščov v čele strany i vlády. Plně si věřil a plně věřil i v možnosti rychlého ekonomického rozvoje Sovětského svazu, který právě tehdy demonstrovalo vyslání první družice Země, Sputniku 1 (4. října 1957). Stál na vrcholu moci a popularity a přesvědčil sám sebe, že se Sovětský svaz může rovnat nejvyspělejším zemím světa.

Z vrcholu k porážce (1958–1964)

Záhy však Chruščov začal zjišťovat, že jeho na první pohled téměř absolutní moc je limitovaná. Vzhledem k tomu, že nechtěl a nemohl vládnout jako jeho předchůdce, měl k dispozici jen relativně málo prostředků k prosazení svých plánů. Do vrcholných orgánů a úřadů sice dosazoval vlastní lidi, nikdy se mu však nepodařilo vytvořit kolem sebe skupinu absolutně loajálních politických klientů, o kterou by se mohl opřít. Takovou skupinu, jakou si již ve 20. let vytvořil Stalin a po něm v 70. letech i Brežněv. Potřeboval by ji také proto, aby korigovala jeho často chaotické, přemrštěné či zmatené plány a představy. Jeho myšlení se odrazilo i na kvalitě legislativy, přijímané po roce 1958. Byla špatně koncipovaná, nejasně formulovaná, a hlavně jednotlivé projekty se velmi často opouštěly ve prospěch jiných, a to již v době, kdy měly být nebo byly zahájeny.

Chruščov neměl evidentně celkovou představu ani o posloupnosti reforem a jejich návaznosti, ani o jejich obsahu. Jednotlivé reformní kroky pak byly silně chaotické. Vzhledem k tomu, že se považoval za odborníka na zemědělství, pokračoval chaos hlavně v něm. V lednu 1958 Chruščov zrušil strojní traktorové stanice. Ty však hrály v systému zemědělství důležitou roli, neboť se v nich soustřeďovali zemědělství odborníci a mechanizační prostředky. Podle Chruščova měly o využití mechanizace rozhodovat kolchozy, které si musely stroje STS odkoupit. Ty však v podstatě nucený nákup techniky silně zadlužil a současně se rozpadla i síť opravárenských dílen, kterou si kolchozy budovaly jen postupně.

Zatím se však ekonomické výsledky jevily jako nadějně a sklizeň v roce 1958 dosáhla dokonce rekordní úrovně, i když průmyslová výroba nemohla stačit nerealisticky stanoveným tempům růstu. Netrpělivý a nadšený Chruščov si proto v září 1958 vynutil na leden následujícího roku svolání mimořádného, 21. sjezdu KSSS, kde se původní pětiletka zrušila. Nahradil ji ambiciózní sedmiletý plán na léta 1959–1965, který na sovětské poměry vě-

noval poměrně značnou pozornost výrobě spotřebního zboží. Velký rozmach výroby měl naplnit jeho vizi, že do roku 1970 překoná Sovětský svaz ve výrobě na hlavu Spojené státy, v některých komoditách dokonce ještě dříve. Výroba i spotřeba se stále oceňovala podle tradičních ukazatelů, tj. produkce železa, oceli, nafty, látek, obuvi, masa atd., a v neméně klasických kvantitativních mírách, tj. tunách, kilogramech na hlavu, procentech apod. Ve stejné době se však právě tehdy na Západě začínala prudce rozvíjet technologická revoluce založená na kvalitativních, nikoliv kvantitativních ukazatelích. Jednalo se mj. o elektroniku, optiku a další obory, v nichž Sovětský svaz stále více zaostával.

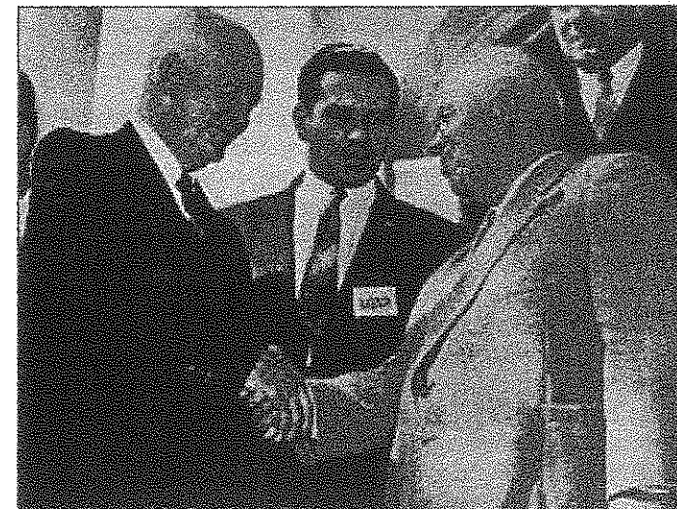
Vytyčení ambiciózních cílů se znovu promítlo také do ideologie. Na 21. sjezdu Chruščov konstatoval, že Sovětský svaz již dosáhl vyspělého socialismu a že prý vstupuje do „etapy budování materiálně technických základů komunistické společnosti“. Podle něho nastal čas k naplňování utopistické vize, totiž oslabování úlohy státu a předávání jeho pravomocí bližší nedefinovaným „lidovým organizacím“. Takové představy bylo jisté snadné vyslovit, ale poněkud hůře se realizovaly. Zcela jistě pak nepřispěly k uklidnění mocné byrokratické vrstvy znepokojované neustálými reorganizacemi.

Obrovské publicitě se těšila Chruščovova návštěva ve Spojených státech v září 1959. Ta sice nepřinesla výsledky v podobě konkrétních dohod, ukazovala však možnosti sovětské politiky mírového soužití a Chruščov ji plně propagandisticky využil. I doma se stala i jistou výzvou pro sovětský lid, aby předešel Spojené státy. Návštěva a další koketování se Západem však zneklidňovaly stranické ideology, kteří se obávali důsledků uvolnění zahraniční politiky pro sovětskou společnost. Chruščova ve Spojených státech zaujalo především využití kukuřice pro výkrm prasat a dobytka a po návratu do Moskvy zahájil svoji typickou kampaň propagující a prosazující pěstování kukuřice v Sovětském svazu, zvláště na Ukrajině. Kampaň se zanedlouho změnila v obsesi, kterou obtěžoval ostatní komunistické strany a podle „sovětského vzoru“ se ve státech bloku začínala pěstovat kukuřice všude, čili i tam, kde pro ni nebyly vhodné podmínky.

Politika mírového soužití a důraz, kladený ve vojenské doktríně na jaderné a raketové zbraně, typický pro tehdejší strategické uvažování na celém světě, vedly k podceňování úlohy konvenčních vojenských sil, zvláště letectva a námořnictva. Chruščov v několika etapách snižoval počty sovětské armády a současně se tak zbavoval nepohodlných vysokých důstojníků. Již v letech 1955 a 1956 ohlásil redukci sovětské armády o 1,8 miliónu vojáků, ale patrně největší jednorázové snížení přišlo v lednu 1960. Početní stavy sovětské armády měly klesnout z tehdejších 3,6 miliónu na 2,4 miliónu mužů, tedy o plnou třetinu. Právě při oznamování této redukce zdůrazňoval, že letectvo a námořnictvo již ztratily svůj původní význam. Z armády tehdy odešlo také na 250 000 důstojníků, kteří neměli dostatečné technické zna-

losti. Značnou část z nich absorbovalo zemědělství. Nicméně útoky na armádu a omezování jejich početních stavů i některých druhů techniky oslabovaly podporu, kterou dosud v armádě měl. Zvýšené zbrojení v dalších letech pak postoj armády nezměnilo.

Sestřelení amerického špionážního letadla U-2 nad Sverdlovskem 1. května 1960 a Chruščovův nepřímý diplomatický postup v této věci, kterým hodlal dosáhnout propagandistických zisků, prudce zhoršily vztahy se Spojenými státy. Jen o několik týdnů později vešlo ve všeobecnou známost, že totéž platí již také o sovětsko-čínských vztazích. Vztahy obou zemí dospěly na konci 50. let k otevřené roztržce. V létě 1960 se Chruščov pokusil

Setkání N. Chruščova s americkým prezidentem Eisenhowerem během sovětské návštěvy USA v roce 1959

udělit ČLR lekci, a proto zastavil sovětskou pomoc a nařídil z Číny odvolat sovětské poradce. Pro čínskou ekonomiku a armádu to sice byl nepříjemný, nikoliv však ničivý úder, který ale z politického hlediska vytvořil nezvratnou situaci. Vzájemné vztahy komunistických stran a obou zemí se pak zhoršovaly až k ostrému nepřátelství. Počátkem 60. let přerušil Sovětský svaz, a po něm ostatní státy bloku, vztahy také s Albánií, která se v roztržce přidala na stranu ČLR.

Zhoršení mezinárodního ostavení SSSR na počátku 60. let bylo provázáno řadou potíží ve vnitřní politice a národním hospodářství. Decentralizace v podobě sovnařchozů nebyla funkční a jejich pravomoci musely stále více přebírat ústřední orgány. Riskantní Chruščovovy zahraničněpolitické akce

si vynucovaly opětovné posílení vojenských výdajů, a to na úkor investic do spotřebního průmyslu. Ke krizi směřovalo i zemědělství. Na počátku 60. let již došlo k vyčerpání extenzivně obdělávaných celin, které spolu s klimatickými vlivy způsobilo prudké výkyvy a celkový pokles zemědělské produkce. Chruščov se musel vyrovnávat s představou, že Sovětský svaz již do roku 1961 nepřehoní USA ve spotřebě mléka, másla a masa na jednoho člověka.

Situaci se pokoušel vyřešit dalšími chaotickými opatřeními. V březnu 1962 byl vytvořen pochybný systém územně výrobních správ, které měly na lokální úrovni „plánovat a dohlížet na výrobu státních a kolektivních farem a vykupovat od nich potraviny pro stát“. V čele těchto orgánů stáli straničtí pracovníci. Ke slovu znovu přišly další rozsáhlé kadrové změny. Ukazovalo se však, že systém centrálního plánování v narušené podobě již přestává fungovat a že byrokracie je schopná se postavit proti reformám, bojkotovat je a bránit vlastní zájmy.

Bez ohledu na hospodářské problémy se Chruščov držel svých vizí. Ostatně v roce 1961, kdy se konal další, 22. sjezd KSSS (17.–31. října 1961), nebyly potíže ještě tak vyostřené. Sjezd přijal nový program a stanovy. V programu byly zopakovány utopistické proklamace, včetně toho, že do roku 1970 Sovětský svaz předežene Spojené státy, stejně jako konstatování, že mezi léty 1971–1980 se sovětská společnost přiblíží stavu, kdy již bude moci být zaveden princip „rozdělování podle potřeby“, nikoliv pouze podle práce. Konstatovalo se zde také, že stát přestává být „státem diktatury proletariátu“ a stane se „státem všeho lidu“. Stát však měl „přežít až do úplného vítězství komunismu“.

Nehledě na utopistické proklamace se však jednalo o vysoce konzervativní dokument. Komunismus byl dosažitelný jen uplatněním tradičních nástrojů, např. měla zesílit ideologická indoktrinace, aby došlo k likvidaci „všech zbytků buržoazních názorů a morálky“. Program se nezmiňoval o osobních svobodách, avšak vzhledem k tomu, že budoucí společnost měla být vysoce organizovaná, i nadále zajišťoval vedoucí úlohu komunistické strany a plánovacím orgánům.

Volby do ústředních stranických orgánů Chruščovovy pozice příliš neposílily. Zdálo se, že jeho kolegové naopak chtějí omezit jeho moc. V nejvyšších orgánech sice vládla zásadní shoda ohledně obecně pojatého vývoje, značné neshody však panovaly v otázce určování okamžitých priorit. Komunistická strana, byrokracie i organizace se rozdělily na průmyslovou a zemědělskou frakci. Chruščov, který chtěl dosáhnout zlepšení výkonnosti především zemědělství a zlepšení úrovně jeho řízení, znal jediné nástroje: chaotické a krátkodeché reformy, za jejichž neúspěchy byli potom odpovědní straničtí úředníci, kteří byli vzápětí odvoláváni.

Chruščovovo postavení začalo postupně slábnout. Úspěch střídaly neúspěchy. V březnu 1962 již ústřední výbor neschválil návrh na posílení inves-

tic do zemědělství na úkor vojenských výdajů a těžkého průmyslu. Jediná cesta, jak získat dodatečné zdroje, znamenala snížení dotací, a tudíž zvýšení spotřebních cen masa (o 30 %) a másla (o 25 %), které platilo od 1. června 1962. Ukázalo se však, že sociální napětí v zemi je tak silné, že po zvýšení cen došlo v řadě měst, zvláště v Novočerkassku na Ukrajině, k vážným bouřím, při jejichž potlačování bylo několik lidí zabito.

Z hlediska stability Chruščovovy moci měly však větší význam výrazné zahraniční neúspěchy. Typicky nedomyšlenou akcí bylo umístění sovětských jaderných raket na Kubě v létě 1962, kdy se Chruščov hluboce zmylil v odhadu americké reakce. Na kubánskou, raketovou, či karibskou krizi, jak je toto vážné narušení sovětsko-amerických vztahů obvykle označováno, a následující stažení těchto raket z Kuby reagovala sovětská elita včetně armády jako na hazard, který vyústil ve velkou ztrátu mezinárodní prestiže a ponížení SSSR. V stejné době se dále zostřoval konflikt s Čínou, na který se v Moskvě stále více hledělo jako na osobní konflikt Chruščov kontra Mao Ce-tung, který by možná mohl být bez Chruščova zmírněn.

Na poli domácí politiky se Chruščov pokusil zlomit rezistenci aparátčků připravovanou rozsáhlou reorganizací komunistické strany, která měla zvýšit její výkonnost. Dosazení členů prezidia Brežněva a Nikolaje V. Podgorného i do funkcí tajemníků ústředního výboru KSSS v červnu 1963 sice na první pohled upevnilo jeho postavení, ale v rukách obou aparátčků se koncentrovala značná moc a velké pravomoci. Důležitou roli hrály také výsledky národního hospodářství. V roce 1962 byla úroda obilovin velmi dobrá, avšak o rok později se zhroutila a klesla na nejnižší úroveň od roku 1954. Sklidilo se 108 miliónů tun proti plánovaným 172–180 miliónům. Hrozící krizi v zásobování se Chruščov vyhnul tím, že přesvědčil ostatní členy prezidia o nutnosti dovézt chybějící potraviny. Import obilí byl sice myšlen jen jako jednorázové východisko z nouze, avšak od roku 1963 se stal trvalým jevem. Chruščov se pokusil problém vyřešit radikálním zvýšením výroby umělých hnojiv a zahájil další kampaň mobilizace lidských, materiálních a finančních zdrojů. Kampaň však stejně jako všechny předešlé po čase ztratila tempo a „vytratila se“.

První tajemník si patrně neuvědomoval, že v roce 1964 stály jeho mocenské pozice již jen na základech z písku. Od roku 1957 si postupně znepřátelil snad všechny složky a vrstvy sovětské hierarchie. Komunistická strana si v průběhu střetů prosadila opět pinou kontrolu nad policií, armádou i státem a vyšla z nich jako „vedoucí síla“ země. Její členská základna vzrostla ze 7 miliónů členů v roce 1955 na 11 miliónů v roce 1964. Stranické byrokraty však proti Chruščovovi postavila především příprava reformy, jejíž součástí měla být výměna části členů stranických výborů na všech úrovních při každých volbách a nahrazování starších členů novými. To by znamenalo odchody desetitisíců úředníků, nutnost hledání nového zaměstnání a ztrátu vlivu,

výhod i prestiže. Nejvyšší špičky stranického aparátu znepokojil také projednáváním problémů a konzultacemi s lidmi, kteří nepatřili k úzkému kruhu nejvyšších činitelů. Armádu zprvu omezením vojenských výdajů, posléze jednostranným preferováním jaderných zbraní, a nakonec svým dobrodružným počínáním v průběhu kubánské raketové krize. Všechny pak chaotickým reformami a oslabeným hospodářským růstem, který zdaleka neodpovídal předchozím slibům.

Chruščovovo postavení po neúspěchu za kubánské raketové krize velmi rychle sláblo. Sovětsko-čínské vztahy tehdy přešly od roztržky k otevřenému a ostrému nepřátelství, které dalo státům sovětského bloku jistý manévrovací prostor a některé z nich, především Rumunsko, ho využily k prosazení nezávislejšího postoje na Sovětském svazu. Čína současně začala se Sovětským svazem ostře soupeřit o vedení v tzv. mezinárodním dělnickém a komunistickém hnutí a také o vliv a získání spojenců ve Třetím světě.

Přípravy na sesazení prvního tajemníka začaly již v únoru 1964. Hlavními spiklenci byli Brežněv, Podgornij, Alexandr N. Šelepín, Pjotr J. Šelest, Mikojan, ideolog Suslov a další. Vlastní akce proběhla 13. a 14. října 1964 a Chruščov se již nezmohl na žádný odpor. Na zasedání ÚV KSSS vypočetl Michail Suslov 15 zásadních chyb, kterých se měl Chruščov dopustit, a rezoluce o jeho sesazení byla přijata jednomyslně. Funkci prvního tajemníka převzal Brežněv, předsedou vlády se stal Alexej N. Kosygin. Důvodů pro Chruščovovo sesazení byla celá řada: od prostého mocenského boje přes potřebu zajistit stabilitu pro byrokracii, a tudíž i pro spiklence, až po obavy z důsledků chaotického řízení strany i státu, poklesu vývoje ekonomiky a z něj vyplývajícího sociálního neklidu, který se již začal projevoval. V následujících letech vládlo okolo Chruščovova osudu oficiální mlčení. V „exilu“ na dače však stačil nadiktovat své paměti, jejichž první verze vyšla na Západě počátkem 70. let.

Chruščovův pád v polovině října 1964 byl důsledkem jeho dlouhodobých neúspěchů ve vnitřní i zahraniční politice. Patrně největší přínos svrženého vůdce spočíval ve skutečnost, že skončil s vládou všeobjímajícího strachu, dostal tajnou policii pod kontrolu a zavedl na sovětské poměry, předešlé i následující, poměrně liberální režim. Nemohl ovšem překročit vlastní stín a podkopat základy režimu, jehož hlavními pilíři byla policie a komunistická strana. Ve skutečnosti byla za jeho vlády diktatura svým způsobem spíše posílena, neboť komunistická strana efektivněji plnila svoji roli „vedoucí síly společnosti“. Samotný Chruščov se sice postavil proti stalinským metodám a stalinismu, jeho odpor byl však nedůsledný a podléhal momentálnímu stavu mocenského boje. Sám byl zajatcem ideologie: byl militantním ateistou, ostře odmítal politický pluralismus či tržní ekonomiku. To byly kategorie, které patřily do jiného světa. Byl přesvědčen o výhodách a pokrokovosti socialismu a komunismu a ekonomických perspektivách Sovětské-

ho svazu. Jeho populismus byl záležitostí stylu a využití podpory, jeho cílem nebyla skutečná demokracie. Sovětská společnost po Chruščovovi spočívala prakticky na stejných základech jako dříve.

Sociálně ekonomický vývoj 1953–1964

Ústředně plánovaná ekonomika měla bez ohledu na systémové nedostatky v prvních letech poststalinské éry ještě jisté extenzivní rezervy, které mohly přispět k rychlému růstu ekonomiky. Ve stalinských dobách měla absolutní prioritu tzv. výroba výrobních prostředků (skupina A) před výrobou určenou k uspokojení potřeb obyvatelstva (skupina B). Jak jsme již viděli, Stalinovi nástupci se v obecné rovině shodovali v potřebě tyto disproporce do jisté míry vyrovnat. Malenkovova koncepce předpokládala dlouhodobý rozvoj skupiny „B“, Chruščov měnil důraz podle okamžitých potřeb.

Odhady tempa růstu sovětského hospodářství se od sebe liší, v zásadě se předpokládá, že sovětský národní důchod roste (v přepočtu na HDP) v letech 1950–1957 ročně v průměru o 7,1 % a o 5,3 % ročně v letech 1959–1964. Přírůstek vztahený na jednoho člověka klesl z asi 5,7 % v 50. letech na 3,5 % v první polovině 60. let. Inflace, i když se nikdy veřejně nepříznávala, činila asi 1,6–1,8 % ročně. Tempo růstu klesalo po roce 1958 nejen v důsledku přesunu části zdrojů na vojenské účely (raketový a jaderný program), ale také kvůli velkým investicím. V roce 1963 např. Sovětský svaz zaujímal třetí místo na světě (za Japonskem a Norskem) ve výši podílu HDP vyčleněného na investice, jejich účinnost byla ale celkově nízká.

Chruščov ve skutečnosti neprosazoval příliš rozhodně urychlený rozvoj skupiny „B“ a otázku zásobování obyvatelstva a jeho životní úrovně využíval jako nástroje politického boje. Ani sedmiletý plán, zahájený s velkými fanfárami v roce 1959, ani nový program KSSS nepředpokládaly zvláštní rozvoj výroby spotřebního zboží. Sedmiletý plán předpokládal roční přírůstky obou skupin ve výši 9,3 %, resp. 7 % ročně, což znamenalo, že tempo růstu skupiny „B“ mělo být ve skutečnosti nižší než v předchozí pětiletce. V této době se však již ukazovalo, že tradiční dělení průmyslu do sektorů nemá opodstatnění a že udržení růstu by si vyžadovalo radikálně novou hospodářskou politiku v podobě restrukturalizace a uvolnění svěřací „kazajky“ ústředního plánování. Sedmiletý plán nicméně celkově stanovil realističtější cíle, které byly s výjimkou zemědělství dosaženy. Výroba spotřebního zboží vzrostla o 60 %, výroba výrobních prostředků ale až o 96 %. V roce 1961 proběhla v SSSR do jisté míry formální měnová reforma, za které se staré rubly měnily za nové v poměru 10 : 1. Ve stejném poměru se změnila ceny i platy.

V sovětském národním hospodářství v této době začal velmi důležitý po-

Tab. 38 – Průměrné roční tempo růstu čistého materiálního produktu v zemích sovětského bloku včetně SSSR (skutečné údaje na hlavu v %)

země	1950–1960	1960–1964
Bulharsko	8,1	5,7
Československo	6,5	0,9
NDR	8,9	2,4
Maďarsko	5,7	4,9
Polsko	5,6	4,8
Rumunsko	9,0	8,2
SSSR	8,3	4,8
Jugoslávie	7,4	7,7

Zdroj: Johnson P. M., *Modernization as an Explanation of Political Change in East European States*, In: *Political Development in Eastern Europe*, New York-London 1977, s. 40.

sun, zvláště v těžebním průmyslu, vlastní těžbě surovin a v energetice. Ložiska surovin v evropské části SSSR se již blížila vyčerpání, a proto muselo dojít k intenzivnějšímu využívání zvláště sibiřských ložisek, ale také středosijských. V geografickém ohledu se jednalo o přesun ze západu do východních oblastí země, který však byl z klimatického hlediska i vzhledem k velmi slabé infrastruktuře mimořádně finančně náročný. V energetice došlo k poklesu podílu vodních elektráren na výrobě elektrické energie, který činil v roce 1960 17,4 %, i když se v nich výroba v příštím desetiletí zdvojnásobila. Odložen byl ambiciózní program výstavby jaderných elektráren a místo toho se využilo nově objevených ložisek uhlí na střední Sibiři, kde vznikl nový průmyslový region (Kuzbas). Podobně se přesouvala těžba ropy a zemního plynu ze Zakavkazska a Ukrajiny do oblasti mezi Volhou a Uralem a pak i na západní Sibiř. Podíl plynu v energetice vzrostl z pouhých 2,3 % v roce 1950 na 15,6 % v roce 1965 a nafty ve stejném období ze 17,4 % na 35,9 %. Podíl uhlí se proporcionálně snížil z 66 % na 42,9 %.

V přepočtu na jednoho člověka však Sovětský svaz hluboce zaostával za západními státy. Pro srovnání: v roce 1967 dosáhla výše národního důchodu Sovětského svazu 63 % HDP Spojených států. V objemu investic, „utopených“ ovšem do gigantických projektů, se však Sovětský svaz dostal téměř na úroveň USA. Produktivita práce sovětských dělníků byla ve srovnání s americkými sotva poloviční a v zemědělství jen asi pětina. V roce 1963 vytěžil sovětský havíř v průměru 2,4 tuny uhlí denně, zatímco jeho americký protějšek při zhruba stejné úrovni mechanizace 14 tun.

Hlavní problém Stalinových nástupců spočíval v povaze ústředního plánování, schopného obsáhnout pouze část z velkého množství potřebných informací, a v dosahu rozhodování, která musí v plánované ekonomice stalin-

ského typu přijímat plánovací byrokracie. Při absenci účinných kritérií a kontrolních mechanismů jiných než právě opět a zase jen plán nemohou být přijímána správná rozhodnutí. Plány proto obsahovaly směrné kvantitativní ukazatele: produkce v rublech, tunách, metrech atd. a jednotlivé plány nebyly v souladu s ostatními. Plán dodávek surovin kolidoval s plánem výroby, plán investic opět s plánem výroby, plnění celkových ukazatelů bylo v rozporu s požadavky spotřebitelů apod. Ocelový plech byl vyráběn zbytečně silný, neboť plán byl stanoven v tunách a vyhovět požadavkům spotřebitelů na tenčí by znamenalo nesplnit plán.auta zbytečně ničila silnice, protože musela splnit plán stanovený v tunokilometrech. Zavádění jakékoliv inovace znamenalo prosadit změny plánů, což byl vysoce náročný, dlouhý a fakticky nemožný úkol. Zavádění nových produktů do výroby navíc ohrožovalo splnění plánu, a tudíž i materiálních stimulů, které se na něj vázaly. Výsledkem byla mimořádná inercie a nepružnost.

Ústřední orgány určovaly plán na základě odhadu budoucích potřeb ve všech oblastech, který však nemohl respektovat všechny aspekty a nebral v úvahu změny a nové trendy, které se objevily v průběhu plnění pětiletky. Plánování navíc vycházelo z politických směrnic, zkušeností a výsledků předchozího plánu, požadavků „zdola“, velikosti výrobní základny. Za téměř absolutní absence tržních sil tvořila základnu, na které spočívala ekonomická aktivita, kombinace informací, pohybujících se v bludném kruhu mezi centrem a periferií.

Stalinova smrt vedla k oživení diskuse o ekonomice, avšak Chruščovovo rozhodnutí z července 1957 o zřízení 105 regionálních orgánů pro řízení národního hospodářství (sovnarchozů) bylo krokem špatným směrem. Podstata systému zůstávala nezměněna, plán fungoval i nadále jako jediné ekonomické kritérium a od jeho plnění se odvozovaly materiální požitky, odměny, prémie zaměstnanců i kariéry ředitelů. Chruščovova snaha o zrušení ekonomických ministerstev (celkem bylo zrušeno přes 140 celosvazových a republikových ministerstev), zasáhla zavedený vertikální systém na nejcitlivějším místě, protože ho zbavila nezbytně nutných nejvyšších řídicích a koordinačních orgánů. Bez nich nemohl ani žádný sovnarchoz získat přehled o výrobě, potřebách, lidských zdrojích atd. ostatních. Zbýval sice Gosplan, ten však měl jinou pracovní náplň než konkrétní každodenní řízení a ani nedisponoval příslušnými pravomocemi.

Zřízení sovnarchozů tak vneslo do ekonomiky a plánování další chaos, vedlo k roztříštění výroby, preferenci lokálních zájmů a současně k posílení moci místní nomenklatury. V červnu 1960 měla sice RSFSR a dvě středosijské republiky vytvořit koordinační orgány, avšak již od následujícího roku byl Sovětský svaz rozdělen do 17 velkých ekonomických oblastí, z nichž každá měla řídit 6 sovnarchozů. Sovnarchozy však postupně ztrácely kontrolu nad ekonomikou a tak v roce 1962 např. estonský sovnarchoz kontro-

loval pouhé 0,2 % výroby v této republice. Opětovný návrat k centrálnímu řízení ekonomiky začal na přelomu let 1962–1963, kdy byla zřízena Nejvyšší ekonomická rada a další orgány, které měly koordinovat aktivity asi 30 státních, oborově organizovaných výborů. Reforma tak opět vrátila kontrolu centru a výrazně omezila autonomii republik v ekonomických otázkách. Kruh se začal uzavírat.

Za Chruščova dostalo prioritu zemědělství, jehož produkce měla v průběhu sedmiletky vzrůst o 70 %. Ve skutečnosti jeho celková výroba v letech 1958–1965 vzrostla o pouhých 14% a v roce 1963, kdy sklizeň obilovin postihly klimatické vlivy, byla nižší než v roce 1958. (Neschopnost sovětského zemědělství čelit rozmarům počasí se stala terčem vtípkování, že kromě imperialismu jsou hlavními nepřáteli socialismu ... jaro, léto, podzim a zima.)

Zemědělskou produkci negativně ovlivnily zmíněné reformy v roce 1958, které vložily na kolchozy velkou finanční zátěž v podobě nákupu mechanizace ze zrušených STS. Kolchozy se tím jednak zadlužily, jednak musely omezit jiné investice a snížit platy kolchozníkům. Zadlužené kolchozy pak byly často převáděny na sovchozy, státní statky, které měly fungovat jako jiné státní podniky. Zrušení STS negativně ovlivnilo možnosti oprav techniky a údržbu mechanizace. Nepomáhalo ani další slučování kolchozů v obrovské, organizačně již stěží zvládnutelné, giganty. Jestliže po předchozí vlně spojování ve 40. letech zbylo v roce 1950 na 125 000 kolchozů, v roce 1958 pak jich bylo jen 69 000 a tento proces dále pokračoval.

Stále se sice vymýšlely a zaváděly nejrůznější metody, programy a experimenty, které měly zvýšit výnosy, ale ve skutečnosti je jen snižovaly. Chemický průmysl, na jehož rozvoj kladl sedmiletý plán velký důraz, měl zemědělství dodávat zvýšená množství minerálních hnojiv, ale ani to nevedlo ke zlepšení stavu. Postupně se také zhoršovala úrodnost nově rozorané půdy na celinách, a tím i jejich výnosy. Celiny ve stále větší míře postihovala eroze a degradace půdy, což jen v Kazachstánu znamenalo 4 milióny hektarů zničených ploch, poškozeno bylo dalších 12 miliónů. Jednalo se o téměř polovinu celkové rozlohy celin.

Jedním z důvodů slabé produkce byla nízká úroveň výkupních cen zemědělských produktů, které se např. u masa a mléka pohybovaly dokonce pod úrovní výrobních nákladů. V roce 1962 se sice výkupní ceny zvýšily o 30 %, ale ani to nestačilo. V protikladu k produktivitě kolchozů stály výsledky soukromého hospodaření na malých záhumencích, jejichž rozloha činila jen asi 3 % orné půdy, dávaly však plnou třetinu zemědělské výroby. V letech 1958–1965 produkovalo soukromé zemědělství průměrně 77 % vajec, 64,4 % brambor, 46 % mléka a 44 % masa.

Životní úroveň sovětského obyvatelstva byla v roce 1953 mimořádně nízká a většina obyvatel patrně žila pod úrovní životního minima. Teprve za Chruščova došlo ke změně, neboť proti minulosti výrazně stoupla výroba

spotřebního zboží a v letech 1960–1965 rostl reálný příjem na člověka ročně v průměru o 4,1 %. Preferovanou skupinu tvořili dělníci, jejichž životní úroveň byla v roce 1960 asi o 30 % vyšší než u ostatních zaměstnanců. Na spodní hranici příjmů se nacházeli kolchozníci, jejichž průměrný měsíční příjem činil v roce 1960 32 rublů. V jejich příjmech se však skrývaly velké geografické rozdíly. V Estonsku a Lotyšsku např. pobírali více než 50 rublů, zatímco v Moldávii, Ázerbájdžánu či Kyrgyzstánu jen 22 rublů a v Tádžikistánu jen 18 rublů.

Příjmy kolchozníků se v letech 1960–1965 zvýšily na 46 rublů v průměru, avšak regionální disproporce vzrostly ještě více. V Estonsku dosáhly až 97 rublů a pozadu nezůstávaly ani ostatní pobaltské republiky, ale v Ázerbájdžánu stouply jen na 25 rublů. Vzhledem k úloze záhumenků není překvapivé, že z nich v roce 1960 pocházela asi polovina příjmů kolchozníků. Na Litvě ovšem plných 75 %, v Gruzii 66 %, Lotyšsku a Bělorusku 65 % a Estonsku 60 %. Kolchozníci však stále představovali druhořadé občany. Až do roku 1965 neměli nárok na státní starobní důchody, ženy neměly nárok na mateřskou dovolenou apod. Také dostupnost a kvalita zdravotní péče a školství byla na venkově podstatně nižší než ve městech. To vše vedlo k migracím z venkova do měst. V roce 1960 žilo na venkově 67,3 mil. obyvatel, tj. 31,7 % sovětské pracovní síly. V roce 1965 se tento podíl snížil na 25 %.

Spolu s platy rostly za Chruščova také poměrně rychle sociální výdaje (důchody, různé příplatky, výdaje na zdravotnictví, školství či dotace na stavbu bytů), v letech 1953–1955 ročně v průměru asi o 3,6 %, v období do roku 1965 již o 8 %. Jestliže v roce 1955 připadalo na jednoho člověka měsíčně asi 7 rublů sociálních výdajů, pak o deset let později to bylo 15,2 rublu. Do poloviny 50. let byla většina měst již v podstatě obnovena a obyvatelstvo mělo jistou naději na zlepšení bytových podmínek, neboť se rozloha obytné plochy v letech 1955–1965 téměř zdvojnásobila (ze 640 na 1 182 miliónů m²), i když ani to ještě zdaleka nepostačovalo.

K Chruščovovým zásluhám je nutné připočítat také podstatný kvantitativní i kvalitativní růst úrovně vzdělání a možnosti ho dosáhnout. Velký důraz byl kladen na přírodní a technické vědy, které měly těsnou souvislost s vojenským výzkumem a výrobou. Chruščov maximálně propagandisticky využil vypuštění první umělé družice Země, Sputniku 1 (4. října 1957), a později prvního kosmonauta Jurije Gagarina (12. dubna 1961), které na první pohled dokazovaly vospělost a technický předstih Sovětského svazu před Spojenými státy.

Pozdější soutěžení s USA však ukázalo, že sovětský kosmický program, i když dosáhl množství vynikajících úspěchů, nespočíval na rozsáhlé a kvalitní průmyslové základně. I když byl nadále preferován, začal zaostávat a navíc se do něho negativně promítaly prestižní politické vlivy (soutěžení s USA), které ho zaváděly do slepých uliček. Sovětské kosmické úsilí bylo

v dalších letech ještě více zpolitizováno a orientovalo ho do značné míry na ty cíle a programy, které měly přinášet co největší propagandistické zisky (jednalo se mj. o tzv. závody o Měsíc). Reálné možnosti naplnění takto koncipovaných programů nebyly brány příliš v potaz. Nejasnosti a nekoncepčnost sovětského kosmického programu ještě posilovala ostrá řevnivost mezi jednotlivými konstrukčními kancelářemi, které měly své protektory v nejvyšších sovětských stranických a vládních místech, kam se přenášely spory ohledně jeho dalšího zaměření.

Kultura

Chruščovova vláda byla na sovětské poměry netypicky liberální a za jeho éry nebyl kvůli své tvorbě uvězněn žádný spisovatel či umělec, i když zveřejňování jejich děl bylo občas zakazováno. Spisovatelé a umělci začali opět hrát podobnou roli, kterou měli před revolucí, kdy byli považováni za „svědomí národa“. Také kulturní politika, resp. postoj ke kultuře prodělaly řadu výkyvů, které se odvíjely od kolísání celkové politické linie. Chruščov sám dobře znal a miloval ruskou klasickou literaturu a rád chodil do divadla. S kulturní problematikou nebyl ale obeznámen a neznal a nesnášel moderní proudy a směry. O to větší úlohu měli jeho poradci, zejména ministryně kultury Jekatěrina A. Furcevová.

Umělci a spisovatelé se chopili příležitosti prakticky ihned po Stalinově smrti. V časopisech *Novyj mir*, v jehož čele stál Alexander Tvardovskij, *Znamja* a dalších začaly vycházet dříve nemyslitelná díla. Senzaci vyvolala zvláště novela Ilji Erenburga *Tání*, která vyšla v květnu 1954 nejprve časopisecky a v září téhož roku v knižní podobě. Podle ní bylo také nazváno i celé období uvolnění. Současné začala rehabilitace spisovatelů a umělců, včetně Isaaka Babela, Michaila Bulgakova, znovu se začal vydávat dříve zakázaný Dostojevskij, objevovaly se překlady západní literatury, zvláště Hemingwaye.

Na 20. sjezdu KSSS sice Michail Šolochov ostře kritizoval dosavadní činnost Svazu sovětských spisovatelů, avšak v souvislosti s maďarskou revolucí došlo k obratu. Chruščov si uvědomoval úlohu spisovatelů a umělců v Maďarsku, a proto si v květnu 1957 pozval na svoji daču u Moskvy vybrané spisovatele. Poučil je o „těsném sepětí mezi literaturou, uměním a životem lidu“ a varoval je, že strana nebude tolerovat literaturu, která podkopává základy sovětské společnosti. O rok později je však vyzýval, aby sami rozhodovali o tom, co má či nemá být publikováno, a nespolečali se na vládu.

Křehkost a výkyvy kulturní politiky mohou demonstrovat osudy Borise Pasternaka a Alexandra Solženicyna. Pasternak dokončil svého *Doktora Živaga* v roce 1955, avšak pokusy vydat dílo v Sovětské svazu skončily ne-

úspěšně. Vyšlo proto v Itálii a Pasternak za něj obdržel Nobelovu cenu, kterou však z obavy, že by se nemohl ciziny vrátit zpět do vlasti, odmítl převzít. Vydání práce v cizině vyvolalo v jeho vlasti ostrou reakci oficiálních míst a Pasternakovi za jeho života již nic v Sovětském svazu nevyšlo. Ještě větší senzaci vyvolala na podzim 1962 kniha dosud nepříliš známého A. Solženicyna *Jeden den v životě Ivana Denisoviče*, v níž líčil všední život v pracovním táboře gulagu. Solženicyn sice vydal ještě několik povídek, pak se ale na zásah vyšších míst odmlčel až do roku 1967.

V nové, relativně uvolněné a často konjunkturní atmosféře začala publikovat řada pozoruhodných básníků a spisovatelů. Uveřejňování jejich prací však záleželo na konkrétní politické situaci, obratnosti Tvardovského, ale také na okamžitém postoji a náladě Chruščova. Někdy bylo možné publikovat mimo Moskvu, i když ani takový krok nebyl samozřejmě bez rizika. Z nových autorů uvedme jen některé. Mladý sibiřský básník Jevgenij Jevtušenko ve své poémě *Babij Jar* odsoudil nejen vyhlazování Židů na Ukrajině nacisty, ale také stalinský teroristický režim. Jiný básník, Andrej Vozněsenkij, upoutal pozornost již poérou *Mistři* o stavitelích chrámu Vasilije Blaženého a v cyklu poém *Antisvěty* vylíčil pocity mladé generace. Obdobné téma, v němž neměla oficiální ideologie místo, zaujalo mj. spisovatele Vasilije Aksjonova (např. v románě *Kolegové*). Novelou *Džamila*, která byly syntézou orientálního tématu a moderního milostného příběhu z válečných let, vstoupil do podvědomí kirgizský spisovatel Čingiz Ajtmatov. Vrchol jeho tvorby však spadá až do 80. let, kdy napsal svá nejvýraznější románová díla *Den delší než století* (u nás překládáno také jako *Stanice Bouřná*) a *Popraviště*, které vyvolaly mimořádný ohlas ve světě.

Maliři experimentovali se styly, které šly proti ortodoxii, opět se začal hrát jazz. Velice populární byly balady básníka písničkáře a spisovatele Bulata Okudžavy, který byl svými postoji i tvorbou vzorem pro celou uměleckou generaci. Spolu s Vladimírem Vysockým výrazně ovlivnili písňovou tvorbu a stali se symboly vzdoru proti režimu. Také v sovětském filmu se na přelomu 50. a 60. let projevíly nové přístupy k tématům, včetně stále velice živé problematiky války, např. ve filmech *Jeřábi táhnou*, *Osud člověka*, *Bojovali za vlast* a dalších. V letech 1963–1967 zpracoval režisér Sergej Bondarčuk Tolstého *Vojnu a mír* v rozsáhlou filmovou epopej. Ideologické stereotypy oslaboval i nový zájem o současnost. V některých případech se jednalo o nepřímý pohled prostřednictvím historického námětu (Tarkovského film *Andrej Rublev*), jindy o přímý, např. ve filmech *A co když je to láska* či *Devět dnů jednoho roku*.

Velmi výrazně se změnil vztah k vědě, kterou Chruščov, alespoň oficiálně, považoval za základ úspěchů Sovětského svazu. Dříve proskřibované obory byly rehabilitovány, takže např. kybernetika, za Stalina považovaná za buržoazní pavědu, měla nyní naopak postavit na vědecké základy řízení stá-

tu a plánování. Sovětská věda mohla navázat kontakty se zahraničím a využívat je ve prospěch rozvoje SSSR. Společenské vědy se nalézaly v podstatně horším a izolovanějším postavení, i když i tady došlo k jistému uvolnění a navázání kontaktů se Západem.

Od válečných let se velmi výrazně zlepšila kvantitativní i kvalitativní úroveň sovětského školství a jeho výsledky patří patrně k tomu nejlepšímu, co vyprodukovalo sovětské zřízení za celou dobu své existence. Chruščov však hodlal zreformovat také tuto oblast a změnit charakter základních a středních škol. Po absolvování osmi základních tříd měly totiž podle jeho představ všechny děti nastoupit alespoň na dva roky do zaměstnání a získávat „praktické zkušenosti ve výrobě“. Ty, které by chtěly dále studovat, mohly navštěvovat různé kursy, večerní školy či studovat na „školách mladých pracujících“, jež měly vznikat při výrobních podnicích.

Chruščov však své radikální představy plně neprosadil. Narazil opět na odpor vrstev, které ho dosud podporovaly, byrokracie a inteligence. Ve společnosti, kde bylo osobní vlastnictví silně omezené, znamenalo vzdělání nespolehlivější cestu ke zlepšení sociálního postavení a privilegiím. Vysoké školy se pak obávaly poklesu úrovně studentů a k jeho představám měly silné výhrady také řídicí složky podniků, které by se musely vypořádávat s masami mladých, naprosto nezaučených dětí. Školská reforma z roku 1958 proto zaváděla osmiletou povinnou školní docházku, přičemž celková měla trvat podle zaměření 10 či 11 roků. Z posledních 2 či 3 roků školní docházky však neměla být více než třetina doby věnována pracovní činnosti. Vzhledem k tomu, že se reforma zaváděla do praxe postupně v průběhu 5 let, nebyla nikdy plně realizována.

Důležité trendy sovětského školství v této době však fakticky mířily proti duchu Chruščovových představ. V SSSR tehdy vzniklo množství specializovaných škol, jazykových, matematických, uměleckých apod., do nichž vstupovali nadaní studenti již ve věku 11 roků, a které spolu s ostatními středními a vysokými školami produkovaly množství kvalitních odborníků. Počet studentů přijímaných na střední a vysoké školy vzrostl z 1,25 miliónu ve školním roce 1950–1951 na 2,4 miliónu v roce 1960–1961 a až na 3,6 miliónu v roce 1964–1965. Poněkud déle, do poloviny 70. let, se prosazovala snaha dosáhnout toho, aby všichni žáci absolvovali plnou 10 či 11 letou školní docházku. Není možné pominout ideologickou a politickou náplň sovětského vzdělávacího procesu, drtivá většina studentů ji však považovala za povinnou daň režimu a věnovala se jiným zájmům.

V prvních letech Chruščovovy vlády zesílil v sovětské společnosti také vliv církvi do té míry, že režim sáhl k represím. V letech 1960–1964 proběhla ostrá protináboženská kampaň a všestranné omezování vlivu a možnosti církvi, ruské pravoslavné především. Počet fungujících kostelů klesl z 2 200 na 11 500 a posléze na 7 500 a podobným poměrem klesal počet kně-

ží. Jelikož každého kněze musel schválit stát, stalo se obvyklou praxí, že byl vydán zákaz obsazování vybraných farností. Se zdůvodněním, že příslušné kostely a farnosti jsou prázdné, pak byly jako státní majetek předávány např. kolchozům.

Národnostní otázka

Zatím latentním zdrojem vnitřního napětí byla národnostní problematika. Po Stalinově smrti se prezidium ÚV KSSS opětovně přihlásilo k tzv. leninským principům národnostní politiky a v červnu 1953 zdůraznilo, že všechny stranické a státní orgány musí přestat s jejím porušováním. Do vedoucích funkcí se měli ve větší míře dostávat lidé z místních národů a národností a odvolávali se naopak úředníci neznalí místních národních jazyků, které se opět začaly v rámci republik uplatňovat na úrovni státního jazyka. První tajemníci republikových organizací komunistické strany měli pocházet z místního obyvatelstva. Toto pravidlo se ale příliš striktně nedodržovalo. Znalost ruštiny ovšem náležela k základním předpokladům pro uplatnění na republikové a celosvazové úrovni.

Chruščovovu mocenskou základnu tvořila Ukrajina a jeho vládu charakterizoval růst podílu Ukrajinců v ústředních orgánech, zatímco dřívější převaha Rusů, Gruzinců a Arménů se zmenšila. Z Ukrajiny pocházel např. ministr obrany Malinovskij, který v říjnu 1957 nahradil Žukova, a po jeho smrti také jeho nástupce Andrej A. Grečko. V roce 1960 se náměstkem ministra obrany a velitelem strategických raketových sil stal další „ukrajinský maršál“, Kiril S. Moskalenko. V prosinci 1957 pak důležitou funkci tajemníka ÚV KSSS, odpovědného za personální otázky, převzal A. Kiričenko. Nejvýraznějším projevem preferencí se stalo „předání“ poloostrova Krym Ukrajině 19. února 1954 Ruskou federací. Ukrajina dostala svým způsobem danajský dar, který jí působil a dodnes působí značné problémy, neboť např. v roce 1959 žilo na Krymu jen 22 % Ukrajinců, avšak přes 70 % Rusů.

Podpora neruských republik, především Ukrajiny, měla oslabit vliv všemocných ústředních orgánů a posílit Chruščovův osobní vliv v republikách. V řadě aspektů, především ekonomických, zastával první tajemník názor, že je nutná decentralizace. Věřil, že rozhodování místních stranických a státních orgánů a elit bude rychlejší a účinnější. Přesun pravomocí na úroveň republik začal již v roce 1954 a výrazně zesílil po roce 1957. Nejednalo se jen o ekonomická ministerstva, nýbrž také např. o ministerstva spravedlnosti, školství, aj. Nezamýšleným důsledkem decentralizace bylo ovšem výrazné posílení vlivu republik a jejich elit, které např. rozhodovaly o výrobním programu podniků, byly odpovědné za investice apod. Rozvolnění dříve tak sevřeného státu, jakým byl Sovětský svaz a jeho kontroly na úkor lokálních zá-